

Eörsi István

IDOM GOMBROWICZCSAL (VIII)

Részlet

1992. ÁPRILIS**Első bejegyzés**

Berlinből jövet Bécsben beinvitáltam a kocsimba Tábori Györgyöt, ismertebb nevén George Taborit. Ezen a néven ismertem meg én is Nyugat-Berlinben, 1983 áprilisában. Már akkor nagy, öreg színházi gurunak tekintették ott, noha kultusza és elismertsége, főként a „komoly” színházi körökben, még nem érte el mostani szintjét. 1984-ben megrendezte Peter Stein színházában, a Schaubühnén 1965-ben írott darabomat, A KIHALLGATÁS-t, felépítettett huszonzhétezer márkáért egy gigantikus jég-Sztálint, melybe áramot vezetett, hadd olvadozzon előadás közben a színpadon. A kolosszus nagy örömmre a főpróba napján kettétört, és a bemutatóig nem forrt össze. A nézőknek be kellett érniük Sztálin szellemével, mely láthatatlanul grasszált a színpadon. A rendezés kitűnő volt, ami már csak azért is bámulatra méltó, mert George csöppet sem kedvelte ezt a darabomat, folyvást a másikat, A KOMPROMISSZUM-ot akarta eljátszatni helyette.

George az egyetlen általam ismert magyar származású művészemigráns, akinek nyilvánvalóan jót tett az emigráció. Igaz, már a harmincas évek közepén vette a kalapját, angol író lett, majd angol katona a Közel-Keleten. 1947-ben átköltözött Amerikába, írt filmet (Hollywoodban), színdarabokat, és mint afféle szabadon lebegő baloldali értelmiségire, a McCarthy-korszakban az Amerika-ellenesség árnya vetült rá. 1969-ben – ötvenöt éves korában – visszatért Berlinbe, ahol 1923 és 33 között sok időt töltött diákként, majd kávéházi hamutartó-pucolóként, és gyors tempóban a német nyelvű színházi élet kiszámíthatatlan kedvence lett. Egy magyar ember, aki angolul ír, és németül csinál színházat, miközben zsidó is, de nem vallási vagy nemzeti értelemben, hanem csak úgy, a sorsa folytán (az apját például Auschwitzban ölték meg): ha idehaza marad (és túléli a háborút meg mindazt, ami utána jött), nem fejleszthette volna ki magától értetődő, sokrétű kozmopolitizmusát. Feltehetően nehezen viselte volna el a tartós, egyoldalú nyomást, és mivel az ellenállás pátosza idegen a természetétől, bizonyára fel kellett volna áldoznia egy jó adagot belső szabadságából, mely azzá teszi, aki. Fiatalkorában barátja volt Örkény Istvánnak, akire egyben-másban emlékeztet is: charmeur (még Örkénynél is átütőbb sikerrel), kísérletező, dogmátlan humorista, egy poénért apját-anyját eladja, nem idegen tőle a játékos kegyetlenség, mely az élet jelenségeit (de a személyeket is, például a színházban a színészeket és a nézőket) kísérleti alanyoknak tekinti, sőt jobb pillanataiban magával is így jár el.

George tehát beszállt a kocsimba, hogy elkísérjen Pestre, és hogy másnap megnézze 1966-ban írott komédiámat, a SÍRKŐ ÉS KAKAÓ-t, melyet magam rendeztem meg. Hihetetlen erőbedobást követelt tőlem ez a munka, hiszen nem vagyok rendező (de legalább rossz rendező sem vagyok, vigasztaltam magam). Gombrowiczról is főként ez tartott távol az elmúlt hónapokban, egyszerűen nem maradt energiám az írásra, leg-

feljebb arra futotta, hogy a már elkészült fejezeteket javítgassam. Még a női közeg sem vonzott úgy, ahogy megszoktam vagy megszokták tőlem. (Emlékszem, már Osna-brückben is így volt, 1985-ben, első rendezésem idején: amikor nem volt próba, fe-küdtem félholtan az ágyon, egy óriás Wohngemeinschaftban, melynek többi szobájá-ban a két-nemű, szépséges ifjúság élte világát.) „A rendezés magába szippantja az em-ber teljes erotikus készenlétét” – sóhajtotta George, amikor beszámoltam neki erről a tapasztalatomról. „Hohó, te is így vagy ezzel?” – gondoltam hitetlenkedve magamban. Az ő példája győzött meg arról, jó pár évvel korábban, hogy egy akármilyen korú férfi vonzerejét és férfias készenlétét nem azon kell mérni, hogy miként néz a nőkre, hanem azon, hogy őrá miként néznek a nők. George rendezői vonulását német földön fiatal hospitánsnők raja kísérte, lelkes, odaadó lányok, akik a színház tudományát az ő köz-vetítésével óhajtották magukba fogadni. Bochumban egy ízben – még Peymann or-száglása idején – George a PEEPSHOW-t próbálta, mely önéletrajzi pátozzsal áttekintést adott főbb szerelmeiről. Az egyik esti próbán az Auschwitz-jelenet került sorra, ame-lyet később szerencsére elhagyott a darabból: meztelen nők sorakoznak, zuhanyra vagy talán a gázra várva, egyikük valami biliszerúségen kuporog: ez is a peepshow egyik formája, tagadhatatlanul. Négy színésznő nem tudott jelen lenni a próbán, mert este fellépése volt. George a hospitánsnőkhöz fordult: Nem szállnátok be, hogy beál-líthassam a jelenetet? Amuló szemmel láttam, hogy négy lány ledobja ruháit, egy pil-lanat múlva ott álltak meztelenül a sorban. Még a sűgő is levetkőzött melltartóra, már nem tudom, miért. Azóta az Erős területén is elsőrendű szaktekintélynek tartom George-ot; megértése vigasztalón hatott rám.

Robogtunk tehát ki Bécsből, a határ felé, süttött varázslatosan a telihold. „Amióta elmúltam hatvanéves – mondtam –, eszembe jut olykor, milyen felháborító, hogy a hold majd azután is pont így fog ragyogni...” – „Nekem ilyesmi csak a legutóbbi idők-ben jut néha az eszembe” – válaszolta George, majd kis szünet után hozzátette: „Bár-milyen furcsának hangzik, életemben az utolsó tíz év volt a legjobb.” Aztán néhány szóval indokolta állítását, elhangzott egy női név is, sőt az érvek közül három külön-ösen boldogítóra sikerült operációja sem hiányzott, melyen az utolsó tíz évben esett át. Míg beszélt, eszembe jutott Gombrowicz kétségbeesett fejtegetése az öregedésről, amelyet idéztem már: „...olyan tökéletesen, olyan rémületesen elvág bennünket a szépségtől. Nem lassú meghalásunk gyötör meg, hanem inkább az, hogy egyre kevésbé férközhetünk hozzá az élet varázsához.” Úgy látszik, nemcsak a halálról, hanem az öregedésről sem fogal-mazható meg mindenkire érvényes szabály. Jóleső bizakodással teltem meg. George májusban lesz hetvennyolc éves.

Második bejegyzés

Gombrowicz-est a Buenos Aires-i Lengyel Klubban. Elismerő referátum, korreferá-tum. Vita. Gombrowicz – irigylésre méltó pofátlanság! – a kulturális esemény vége felé jelenik meg, általános rokonszenv fogadja. Úgy látszik, hosszú bójt után záporozni kezd rá az elismerés mannája. Thomas Mannra hivatkozik, aki szerint másképpen fejlődik az olyan művészet, melyet kezdettől fogva dicsfény övez, mint az olyan, mely-nek megaláztatásokon és vereségeken vezet át az útja a sikerhez. „Milyen volna a mű-vészi munkám, ha az első pillanattól babér koszorúzta volna, és nem kellene annyi év után még ma is úgy foglalkoznom vele, mint valami tilalmas, ktnos és illetlen tevékenységgel?” Vágyat

érzett rá, hogy az őt ünnepelve üdvözlők nyakába vesse magát, és elújságotja nekik, hogy hozzájuk tartozik. „Vigyázat! Ne hagyd, hogy a rokonszenv megvesztegessen! Ne hagyd, hogy fellazítsanak az izetlen érzelmek és az édeskés érintkezés a lömeggel, amelyben annyi lengyel író elsüllyedt. Légy mindig idegen! Légy kelletlen, bizalmatlan, józan, kemény és egzotikus. Maradj őszinte, fiatalember!” Tanácsát rögvest meg is fogadta. A száműzött lengyel irodalom jelentős többségét („jelentős” – mondja gunyorosan) már a következő jegyzetében „mozdulatlan pocsoló”-nak nevezte, melyben „elaggott hold tükröződik”, továbbá „locogásnak, üresjáratnak és kontármunkának, a tegnapi táplálék tehénszerű visszakerődésének”. Mindezt egy emigráns lengyel folyóiratban tette közzé, hogy bosszút álljon azon a kritikának álcázott, szépeltő újságíráson, az irodalmi tárcán, mely csak célozgat rá rosszindulatúan, de gyűlöletében néven sem nevezi őt, hogy némaságba fojtsa.

A boldogult Kádár-rendszerben már csak lelki egyensúlyom fenntartása érdekében is meg-megrángattam az oroszlán farkát, és aztán nehezményeztem, ha rám vicسorgott. Különösképpen nehezen viseltem el én is, ha a hallgatás cellájába zártak. Idővel megpróbáltam ezt az elismerés speciális formájának felfogni. Berlińi éveim alatt, 1983 és 1986 között, németországi bemutatóimról és könyveimről egyetlen sor sem jelent meg a hazai sajtóban, még szaklapokban sem. Elég volt a főszerkesztői értekezleten egyetlen tiltó mondat, és a teljes sajtó impozáns fegyelemmel tartotta magát az utasításhoz. Sőt még fegyelem sem kellett: senkinck sem jutott eszébe, hogy az efféle ukáz megszeghető. Ekkor ezen már nem dühöngtem, inkább szórakoztam, a *Film*, *Színház*, *Muzsika* szerkesztőjének például meghívót küldtem egy-egy bemutatómra, majd élveztem mentegetődzéssel vegyes szerencsekívánatait. Nem hittem, hogy az alattvalói mentalitás, melyet nálunk 1849 óta folyamatosan tenyésztettek a különféle kormányzatok, végzetesebben nyomorítja az újságíró-társadalmat, mint egyéb, ideológiával foglalatostkodó értelmiségi rétegeket. Ezért képeszt el Gombrowicz firkászellenes indulatainak mélysége és szilajsága. Igaz, őt elsősorban az emigráció skriblerei háborították fel, és az emigráns maga mögött hagyja az alattvalói státust. De nem az alattvalói készségeket. Az átlagos lengyel (vagy magyar) az emigrációban lengyelebb (magyarabb) akar lenni még a hazai átlagnál is, mégpedig a konvenciók, rítusok, jelképek, ezeréves megszentelt frázisok szintjén. A valóságos haza nosztalgikus kódokbe süllyedt, ők tehát habzsolják a kódot, hogy ismét hozzáférhessenek a hazához. Gombrowicz nem a hatalomnak, hanem az emigrációs mélylengyel filisztereknek a farkát rángatta – torokszorongató lehetett a magánya, ha ennyire feldúlta a kiszámítható hatás.

Groteszk epilóg: 1958-ban – tehát négy évvel később – értesült egyik hajdankori felfedezőjének, Artur Sandauer odahaza élő kritikusnak egy előadásáról, melyben olyan írónak nevezte őt, akire „büszke lehet a lengyel nemzet”, és aki „nem realista” könyveinek igazságával az összes – urambocsá! – „realista” mesterművet felülmúlja”.

Gombrowicz megjedti.

Eddig senkire sem lehetett tekintettel, mert őrá sem volt tekintettel senki. „... Csaknem tökéletes elszigeteltségben értem meg – azt hiszem, nem sok író állt ki ilyen embernélküliséget.” És most egyszerre „a nemzet büszkesége”-vé avanszál? Hogy bírja ki stílisztikailag a változást, a megalázottságból a fennköltségbe. „Szerencsére (sajnos!) több mint kétséges, hogy a nemzet olyan készségesen helyesel Sandauernek.” Csodálatos a „szerencsére” és a „sajnos” így egymás mellett: a jól végzett munkát megillető elismertség vágya harcol itt a sok szenvedés árán kivívott magatartás és szerep féltésével. Gombrowicz tudja, hogy nevetséges, amiért ennyire felkavarja az elismerés. Megfogadja, hogy hű marad eddigi hideg, makacs, engesztelhetetlen bizalmatlanságához. „Nem hagyni magam beszíppanta-

ni a nemzetbe.” Nem szabad változnia. Irodalmának nem szabad politikai szerephez jutnia. „Csak egyetlen politikát űzök: a sajátomat. Önálló állam vagyok.” Ahogy variálja ezeket a mondatokat, érezni lehet, hogy szíve a váratlan elismeréstől („a nemzet büszkesége!”) majd szétveti a mellkasát. Komikus ez a feldúlt állapot, és tragikus is, mert érzékelteti, mennyi lelki energiájába került Gombrowicznak, hogy ne roppanjon össze. Mindez, mint említettem, 1958-ban történt. Már készülődött Móczár és a mocsár. A zsidó származású Sandauernek alighanem befellegzett egy idő múlva, és prófécijával úgy járt, mint az ótestamentumi próféták: csak nagy sokára teljesült. Mert a kozmopolita Gombrowicznak is befellegzett odahaza.

Harmadik bejegyzés

„Ki szabta meg, hogy csak akkor írjunk, ha valami mondanivalónk van? Hiszen a művészet éppen abban rejlik, hogy nem a mondanivalónkat írjuk, hanem olyasvalamit, amit egyáltalán nem láttunk előre.” Ezt a gondolatot Gombrowicz az 1956-os év valamelyik keddi napján vetette papírra, egy baráti lengyel család vidéki házában, mely a „La Cabana” nevet viselte.

Én már eddig is így töltöttem teljes időmet Gombrowiczsal. Készítést éreztem arra, hogy írjak, lapozgatni kezdtem a NAPLÓ-t vagy más könyvet, és egyszer csak egy fejtegetés vagy kifejezés vagy célzás vagy asszociáció előre nem is sejtett élmény-, gondolat- vagy emléksort indított meg bennem. Máskor valami történés keresett anyagot, formát, analógiát magának, és a születő szöveg beletorkolt, holott egyáltalán nem törekedtem erre, a Witold Gombrowicz névvel jelzett világegyetem valamelyik folyójába.

Tegnapelőtt meghalt Alzheimer-kórban a bátyám. Az utóbbi időben már nem tudott járni, sőt ülni sem, minden mozdulat fáj neki. Katéteren át vizelt, ürülékéből rendszeresen kimosdatták. Étvágya azonban nem romlott, még a harmadik banán után is tátogatta a száját. Utolsó éveit fokozódó ontudatlanságban töltötte, végül valóra váltotta a hamburgi professor jóslatát, aki betegségét 1985-ben diagnosztizálta. „Meddig romolhat az állapota?” – kérdeztem. „A legfeketébb éjszakáig” – felelte.

Kísértést éreztem arra, hogy elmondjam a bátyámnak: mi várja. Akkor még olyan állapotban volt, hogy önerejéből egy kis segítséggel megszakíthatta volna a folyamatot. Csakhogy ő egész életében kikerülte, ha tehetette, az éles döntéseket. Vagy harminc éve azt mondta, hogy mi egyazon dallam változatai vagyunk, csak éppen engem dűrban komponáltak, őt pedig mollban. Ha nem vonja le közlésemből a könyörtelen következtetést, gondoltam, akkor szorongása és kétségbeesése az elviselhetetlenségig fokozódik, én pedig verhetem a fejemet a falba. Különben is, hátha meghal még a fekete éjszaka beköszönte előtt? És ha elér odáig, ott nem gyötrik a tudat kínjai.

Már elérte a mélypontot, és én még mindig nem tudtam, mit kívánjak neki. Mázsás súlyok az egyik serpenyőben, a másikban pedig, hogy élvezte a banánt. Mosolyokból és érintésekből is áthatolt valami a vastag, hideg burkon. Lehet, hogy a semmivel szemközt a legparányibb élvezet is adu ász?

Minden okoskodás örültség vagy galádság az élet olyasfajta tényeivel szembesülve, amilyen az Alzheimer-kór.

Ma nem akarok többet írni a bátyámról, sem közös történetünkről.

Bizonyára véletlen, de nem értelem nélkül való, hogy este Gombrowiczot lapozgat-

va beleütköztem az isten és a halál témakörébe. Gombrowicz Simone Weil Franciaországban megjelent filozófiai-teológiai jegyzetfüzeteit olvassa, hogy ismertetést írjon róluk egy argentin hetilap számára. „*Simone Weil növekvő jelenléte által növekszik bennem istenének a jelenléte.*” Nem a filozófusok logikusan kikövetkeztetett istenéé, az absztrakt isten hidegen hagyja őt, csak bizalmatlanságot érez iránta. De öregedve egyre inkább úgy érzi, élete förtelmessé válik, a természet folyamatai és tárgyai és általában a tárgyak egyre kevésbé „*természetesek*”, mert ő maga nem természet már, hanem olyasvalaki, akit a természet fokozatosan kilök magából. Ez a förtelmesség hajtja a metafizika felé. „*Nem én magam, hanem az, ami történik velem, kiált istenért, ez a szükséglet vagy akár szükségszerűség nem belőlem fakad, hanem a helyzetemből. Simone Weilre nézek, és nem azt kérдем: Létezik-e isten? – csak figyelmesen szemügyre veszem őt, és ezt mondom: Hogyan, milyen mágikus erő segítségével tudott ez az asszony bensőleg úgy berendezkedni, hogy szembeszálljon azzal, ami engem megsemmisít. Az istent, akit ez az élet magába zár, tisztán emberi erőnek érzem, mely semmilyen földöntúli központhoz nem kapcsolódik, olyan istennek, akit saját erejéből teremtett meg. Ez az isten egy fikció. De ha megkönnyíti a meghalást...*”

Hát igen, ez a félbehagyott mondat, és ami mögötte rejlik: ez az a motor, mely még a modern élet költőietlen, szellemtelen, istent teljességgel nélkülöző háztartásába is beilleszkedett, egyébiránt a racionális beállítottságú embert is a leggyakrabban taszítja a metafizika felé. A transzcendens indíték azonban érintkezik a koznapok prózájával: a „*valamit valamiért*” logikája hatja át. Ezt az összefüggést a legbrutálisabban Heine fejtette ki, híres matrac-sírjában: „*Igen, megtértem az Istenhez, mint a tékozló fiú, miután hosszú ideig disznókat őriztem a hegelianusoknál. A nyomorúság kergetett vissza? Talán egy kevésbé nyomorúságos ok. Elfogott a mennyei honvágy, és tovahajtott erdőkön és szakadékokon át, a dialektika legnyaktörőbb hegyi osvényein. Utamon találkoztam a panteisták istenével, de nem tudtam használni. Ez a szegény, álmatag lény összeszövődött és egybenőtt a világgal, mintegy beleje börtonzódott, ásitva bámul rád, akaratlanul és tehetetlenül. Hogy akaratunk legyen, személynek kell lennünk, és hogy kinyilváníthassuk azt, szabadon kell tudnunk mozgatni a könyökünket. Ha olyan istenre vágyunk, aki segíteni képes – és ez a fődolog –, akkor el kell fogadnunk személyiségét, világonkívüliségét és szent attribútumait, a végtelen jóságot, a végtelen bölcsességet, a végtelen igazságosságot stb. A lélek halhatatlanságát, fennmaradásunkat a halál után akkor mintegy ráadásul kapjuk, mint valami szép velős csontot, melyet a hentes, ha meg van elégedve a vevőjével, ingyen a kosarába rak. A francia konyhanyelv az efféle szép velős csontot la réjouissance-nak nevezi, és egészen kitűnő erőlevest főznek belőle, mely nagymértékben erősíti és felüldíti a szegény, szenvedő beteget.*” Még cinikusabban cseng, amit ugyancsak a matrac-sírban egy beszélgetés során mondott: „*De nekem is megvan a hitem. Ne higgye, hogy vallástalan vagyok. Az ópium is vallás. Ha csipetnyi ilyen szürke port szórnak borzalmasan égő sebéimre, és a fájdalom azután rögtön megszűnik, akkor nem ugyanaz a nyugtató erő lép működésbe, amely a vallásban hatékony? Több a rokonság az ópium és a vallás közt, mint ahogy ezt a legtöbb ember gondolná... Ha nem bírom elviselni a kínjaimat, morfiumot szedek, ha nem tudom agyonütni az ellenségeimet, akkor átengedem őket az istennek – csak – tette hozzá kis idő múlva mosolyogva –, csak még a pénzügyeimet intézem inkább személyesen.*” Régebben hajlottam arra, hogy az efféle fejtegetésekből Heine megtérésének komolytalanságára következtessek. Csakhogy az ember nem azért fekszik éveken át bénán, iszonyatos kínok között a matracán, hogy korábbi életútját meghazudtoló vicceket agyaljon ki, amelyeket aztán kockázat nélkül maga leplez le. Gombrowicz felmondta („*De ha megkönnyíti a meghalást...*”) kulcs Heine megtéréséhez is, csak hogy a német költőben tovább munkáltak addigi életművének és mentalitásának konzekvenciái, és ez mély igények-

ből fakadó, újszerű vallásosságának minduntalanul blaszfémikus színezetet kölcsönzött. Mármost csak az ájtatos korlátoltság nem hajlandó semmi áron tudomásul venni, hogy a szenvedélyes blaszfémia az istenség hiteles formája és határesete. Nem gúnyolhatunk és gyalázzhatunk olyasmit, amiben nem hiszünk. A zsidó-keresztény ideált elutasító, szenzualista Heinét megalázta, hogy halálos betegen velős csontot remél a hentestől, másrészt viszont nem tudott lemondani erről a reményről: megtérése czen a tragikomikus kettősségen alapul, nem pedig holmi felelőtlen viccelődésen.

„Egész életemben öt percig sem volt szükségem istenre – amióta az eszemel tudom, mindig legendó voltam magamnak.” Ezt Gombrowicz mondja, aki lengyel katolikus környezetben nőtt fel. De ha a hit valóban megkönnyíti a meghalást? Ha a kapcsolat a természettel az öregedés folytán lazulni kezd? *„Egyáltalán nem kell ettalálni az istenhítchez, bele kell szeretni az istenbe. Weil nem »hívó«, hanem szerelmes.”* Gombrowicz ily módon, igen következetesen, istent és a vele kapcsolatos problémakört az objektivitás birodalmából a személyes szükségletek és érzelmek szférájába emeli át. Itt azonban leküzdhetetlen nehézségbe ütközik: *„Ha tehát most »beleszerelnék« (eltekintve attól, hogy egyáltalán nem tudok szeretni), akkor ez ennek a rám nehezedő súlyos boltozatnak a nyomása alatt történne. Ha azért szeretünk bele valakibe, mert önmagunkkal már nem bírjuk ki – ez kicsikart szerelmet?”*

Gombrowicznak tehát szubjektív aktusra volna szüksége ahhoz, hogy megkönnyítse halálát – erre az aktusra, a szeretetre azonban (mint ezt jellemző módon zárójelben közli) képtelen. Ha nem tud szeretni, istent sem szeretheti. Ilyen irányú próbálkozása erőszakítétel volna csupán. Így hát nincs rá esélye, hogy a hit segítségével megkönnyítse halálát.

Vagy talán más út is akad? Gombrowicz szívós fajta, nem engedi ki egykönnyen a markából, amit megragadott. Ha a régi vágású, abszolút istenre nincs szüksége, és olyan istenfikciót sem képes alkotni, akibe beleszerethet, akkor még mindig kivívható az isten *„mint segédeszköz, mint út és hid más emberekhez”*. Talán még Simone Weil sem az istennel akart egyesülni, hanem az isten útján a többi emberi lényel? Háttha isten iránt érzett szerelme is csak közvetítés, hogy a többi emberi lényt szerethesse. *„Vajon az, amit hegylemnek nevez, nem egyszerűen az együttléti állapota más (de emberi) életekkel? Akkor ez az abszolút, örök, mozdulatlan »Te« csak maszok, mely elrejtje az e világi emberi arcot. Szomorú, naiv és mégis oly megindító... ez az ugrás az égbe csak azért, hogy áthidalja a két métert, mely elválasztja saját énjét másétól?”*

Ez a kép egyszerre fejez ki vágyódást és reménytelenséget. A mennybe ugrani, hogy két méterrel odébb pottyanjunk vissza? A groteszk megfogalmazásban benne rejlik a válasz: ennek az ugrásnak a pátosza Gombrowiczról nem várható el. De az ugrás célja – hogy eljuthasson más, idegen, emberi létezéshez – vonzza továbbra is. *„Egy kulcs kellene. Isten talán kulcs – de kell lennie egy másik kulcsnak, mely összhangban van a természetemmel.”* Egész életének tapasztalatai, intuíciói, készségei minden időben nem isten, hanem az emberek felé sodorták. *„Egyszer ki kell mondanom: meghalásomat csak akkor tudnám könnyebbé, normálisabbá tenni, ha egyéni halálom terhét másokra hárítanám át, és egyáltalán: ha alávetném magamat másoknak.”* De kik ezek a „mások”? Az énjére oly büszke Gombrowicz teljes naplójában nem merül fel egyetlen olyan „más” ember sem, akinek alárendelné magát. Félné is egy efféle viszonytót: *„...fogalmunk sincs arról, mit jelenthet, ha egy másik ember behatol zárt énkünkbe.”* *„Az emberek az egyes emberi lény számára iszonyatos hatalmat képviselnek. A kollektív létezés fölényrendeltségében hiszek.”* Csakhogy a kollektív létezésre nem hárítható át az egyéni halál terhe. Gombrowicz felismeri, hogy ha az isten nem könnyítheti meg a halálát, akkor az emberekhez kell hidat vernie. *„Szörnyű*

az állatok magánya” – a magányt kell áttörni, de hogyan? Lélektől lélekgig túl nagy a kockázat – Gombrowicz, legalábbis ezekben az 56-os tóprengéseiben – visszariad ettől, a kollektív létezéshez menekül, ez azonban éppúgy absztrakció, mint a filozófusok istene. Nincs például tenyere, amelyet egy verejtékes homlokra helyezhet, se a jajgatások számára füle. A kollektív létezés csak azt a vigaszt árasztja, ami velem történik, az az általános sors része, végtelenül sokszor megtörtént már előttem, most, e percben is történik, mindenfelé, és történni is fog végtelenül sokszor, amíg ki nem hal az élet. A történés fő vonásai közösek, az én esetem az általános sors alig módosított változata. Ez csakugyan lehet vigasz. Mondhatjuk, hogy mások is kibírták a halálukat, e mondat nyegle dallamvezetését tények támasztják alá, tetszés szerinti mennyiségben. Csak-hogy az a parányi variáns, amit egyedi esetem képvisel, adott pillanatban fontosabbá válik, mint a fölénk rendelt kollektív létezés törvényszerűségei. Ilyenkor bizony kapóra jönne egy isten vagy egy csöppet sem kollektív kéz érintése.

Ha persze a meghalást – mint Gombrowicz – hosszú folyamatnak fogjuk fel, mely az öregedés első tüneteivel kezdődik, akkor bizonyos egyének – például a művészek – egyedül is szembezállhatnak a halállal, még hasznos is húzhatnak belőle. *„Megéled a halálot, hogy a lehető legérzékletesebben leírd, fel akarod használni hátralévő életed, irodalmi karriered számára. Lepillantasz a szakadékba, hogy elmeséld másoknak, amit láttál. Kutatod a nagyságot, hogy egy centiméterrel az emberek fölé emelkedj. Előtted a szakadék, de mögötted a nyugsgó emberi világ...”* Ez Gombrowicz kiútja, a maga számára: naggyá válni, de nem kiemelkedve a normális hétköznapi életből. *„Olyan dialektika ez, mely romba dönti a nagyságot a kicsiség kedvéért.”* El akarja érni az átlagot, de egy magasabb szinten, méríteni akar a nagyság végleteiből, de kompromittálni is szeretné ezeket a végleteket. Az átlagosságot a saját mértéke szerint realizálná.

Ez az átlagosság – ha jól értelmezem a szerzőt – más elnevezés arra, amit korábban kollektív létezésnek hívott. Ha isten és konkrét személy nem segíthet, marad a halálon végzett művészi munka, és az átlagosság, a kollektív létezés, melynek a munka gyümölcsei felkínálhatók.

De mi történik, ha a halál túlfejlődik valakiben, ha az érintett személy számára művészig – sőt esetleg a legközönségesebb átlagosság szintjén is – feldolgozhatatlanná válik? Ez olyan gondolat, mely – ha meggyökeresedik valakiben – önmagában elegendő indokot szolgáltat az öngyilkosságra. Ha valaki ezt mondja: nem bírom elviselni, hogy halálom egyszer esetleg föléem kerekedik, és mivel ez a lehetőség nem zárható ki, ezennel elébe sietek, megszüntetem kiszolgáltatottságomat oly módon, hogy meghívom magamhoz, én szabom meg látogatásának idejét és érkezésének módját – ha tehát valaki ezt mondja, kacérság nélkül, önnön törvényeinek ismeretében, akkor én, az emberi szuverenitás bolondja, erre csak rábólinthatok. Az ilyen embernek a meghaláshoz sem istenre, sem más emberre nincs szüksége, elintézheti az ügyet egyedül.

„Istenhez közeledni nem az ember föladata. Egyedül Istenre tartozik, hogy közelítsen hozzánk. A mi dolgunk: a várakozás, a figyelem, a készenlét.” Simone Weil FÜZET-eiben találtam ezt a gondolatot, jelenleg ugyanis őt olvasgatom, hogy lépést tarthassak Gombrowiczsal.

Nemrég a barcsi gimnáziumban egy diák megkérdezte tőlem, hogy miképpen gondolok a halálomra. Válaszomat később versben is megfogalmaztam, ebből idézek:

*„...a halál nem az én problémám, feleltem,
 én vagyok az ő problémája, feleltem,
 nem nekem kell vele foglalkoznom, hanem neki velem, feleltem,
 nem bánnám persze, ha nem túl hamar és nem túl brutálisan látna neki,
 látna nekem, feleltem,
 az élet egy tényének szeretném felfogni, feleltem...”*

Meghökkenő hasonlóság: úgy gondolok a halálra, mint Simone Weil – a fenti idézet tanúsága szerint – istenre. Nem vállalok vele kapcsolatban kezdeményező szerepet. Nem bénít meg, még a bátyám sokéves haldoklásának szörnyű tapasztalatai után sem, hogy esetleg túlnő rajtam. Úgy oszlanak meg a szerepek köztünk, hogy ő közeledik, én pedig nem várhatom készületlenül. De persze – és itt már véget ér a hasonlóság – az én várákozásomban nincs nosztalgia vagy epekedés. Se transzcendencia.

Az én szememben az a folyamat, amely bátyámmal ment végbe, míg eljutott egy évtized leforgása alatt a budapesti tudományegyetem rektori székéből a halottas ágyig, vagy közhasznú metaforákkal élve: a szellem napvilágából a legfeketebb éjszakába – ez a folyamat önmagában is cáfolhatatlanul bizonyítja, hogy nincs olyan isten, akit felruházhatnánk a végtelen jószág, a végtelen bölcsesség és a végtelen igazságosság attribútumaival. Erre már gyerekkoromban rá kellett ébrednem. Tizenkét éves koromban a fürdőszobai klón ücsörögve tudattam apámmal, aki háttal nekem a tükörnél borotválkozott, hogy szerintem nincs isten. Megfordult, fél arcát vaskos szappanhab fedte, a kés megdermedt a halántékánál, pilise kipirult, elképedve bámult rám. Noha ortodox zsidó szellemben nevelkedett, csöppet sem volt vallásos, istenben azonban hitt. Nem érhetjük fel ésszel, hiszen magasabb rendű nálunk, ezért a vallások, mihelyt megpróbálják jellemezni, éppen a lényegét hamisítják meg – de a Teremtés l'Éremtőt feltételez: körülbelül így gondolkodott erről. „Hogyhogy nincs isten?” – kérdezte. – „Ha megengedi ezeket a bombázásokat – feleltem –, meg hogy téged fél vesével elvigyenek munkaszolgálatra, meg ezt a sok halált – 1943-at írtunk –, akkor vagy gonosz az isten, vagy pedig nem létezik. És én szívesebben hiszem, hogy nem létezik.”

Nem sejtettem persze, a klón trónolva, hogy a teológia legkuszább csomóját vágom ketté a magam gyermek módján. Az Ótestamentum Lear királyáról, Jóbról értekezve Simone Weil idézi Jób ama panaszát, amely szerint Isten „neveti a büntelének megpróbáltatását”, majd hozzáfűzi: „Ez nem szentségtörés, ez a valódi kín valódi kiáltása.” Ez a valódi kín valódi kiáltása, így igaz, és éppen ezért szentségtörés is. Mindegy, hogy ártatlan vagyok vagy bűnös, üvölti Jób, hiszen „elveszít ő ártatlant és gonoszt!”. Elveszejti az ártatlant, és még ki is neveti: ha földi bíró szemébe vágná ezt valaki, elítélnék a bíróság megsértéséért. Jób, akit szenvedése tisztánlátóvá tesz, Istent okolja az igazságtalan világrendért, azért, hogy a szegények „a mezőn más vetését aratják, és a gonosznak szőlőjét szedik. Mezülleniül hálnak, testi ruha nélkül, még a hidegben sincs takarójuk” – és így tovább, vég nélkül. A presztízsokból megkínzott ember igazsága annyira égbekiáltó, hogy C. G. Jung VÁLASZ JÓB KÖNYVÉRE (ANTWORT AUF JOB) című írásában kimondja: Jób erkölcsileg Jahve fölé kerekedett. Jung szerint Jahve be is látja ezt, és ezért kell emberré válnia, vagyis megújulnia, mert nem toródhat bele abba, hogy saját teremtménye elébe vágjon.

Jób moralitásával és szociális érzékenységével szemben egyik vigasztalója, Elihu klasszikus tómorséggel fogalmazza meg minden apologetika alapvető érvét: „...amint cselekszik az ember, úgy fizet neki [az Isten], és ki-ki az ő útja szerint találja meg, amit keres.”

Elihu érvelése – noha egyházi és világi hatalmasságok újból és újból alkalmazzák évezredek óta – vilákkatasztrófák idején, sőt szembeszokó egyéni tragédiákkal szemközt is szintiszta cinizmus, mert a szenvedésért a szenvedőt teszi felelőssé.

Ha a földi történést mindenáron égi szándékokkal akarjuk kapcsolatba hozni, vagy azt kell mondanunk, hogy a gonosz erők függetlenek Istentől – ez esetben az isteni mindenhatóságot tagadjuk –, vagy azt, amit a Biblia is állít, hogy a Sátán: elfajzott angyal, Isten teremtménye, ez esetben viszont az Isten felelős a Sátán tetteiért is. Ez nagy morális dráma, és ennek köszönhetjük a világtörténelem legtragikusabb mondatát, melyet Krisztus mondott Máté szerint a keresztfán: „*Én Istenem, én Istenem! miért hagytál el engem?*” Ha Jungnak igaza van, akkor Isten, emberré válva, még egyszer elszenvedteti önmagával Jób gyötrelmét: az ártatlan a latrok közt lakol. Másrészt a Fiú Ember-Isten mivoltában a kétségbeesett mondat tanúsága szerint magára vette Isten bűnét is, nevezetesen azt, hogy megteremtette a Sátánt, és szabad kezét adott neki. Simone Weil idézi Pál apostolt, aki szerint Krisztus „*Átkozottá lett értünk*”, majd a maga könyörtelen módján levonja a tanulságot: „*Krisztusnak nem csupán keresztre vert teste, de lelke is mindenestül elátkozottá lett.*” Az Istentől elhagyott Jézus a világtörténelem balekja, aki a keresztfán ismeri fel, hogy az áldozat hiábavaló, a Gonosz győzelme egyetemleges, az ember nem váltható meg, csak – mint említettem – az Isten, akinek trónusáról lecsalta magához a kárhozat szellemét. Ezután következik a feltámadás, a Mennyei Happy End, Heine hentesének velős csontja, de ez éppúgy nem fakad a történet logikájából, mint Jób sorsának jobbra fordulása vagy a szerencsés végkifejlet a TAR-TUFFE és a KOLDUSOPERA utolsó jelenetében.

Elnézést kellene kérnem, amiért ateista író létemre belekontárkodom a teológusok dolgába. Nem ismerem a könyvtárnyi irodalmat, amely e kérdést boncolja, és előreláthatólag ezután sem mélyülök el túlzottan a Menny ügyes-bajos dolgaiban. Csak arra kerestem magyarázatot, hogy miért nem kapcsoltam soha össze magamban a halál és az isten kérdéskörét. Akárcsak Gombrowicznak, nekem sem volt soha szükségem istenre, és azt sem tételeztem fel soha, hogy akár csak fikció formájában is megkönnyítené a halálomat. A túlvilág reménye sem vert gyökeret bennem, mint afféle materialista, azt vallom, hogy amennyiben a túlvilág létezne, ami képtelenség, akkor ezt tudatomtól függetlenül is megteszi, tehát nyugodtan tagadhatom. Megértem azokat, akik társadalmi létünk szellemtelen rendjétől viszolyogva valamiféle jóságos szellemben helyezik reményüket, de ami engem illet: nem tudok és nem is óhajtok hidat verni az égi kegyelem és a földi dolgok kegyetlen rendje között. Ezt ismertem fel gyermekkoromban, és ezt a felismerésemet újítottam fel az utóbbi években, míg bátyám kálváriáját figyeltem, magányos útját a legfeketébb éjszakáig.